

ELŻBIETA SZYDŁOWSKA

DIADEMY I ZAWIESZKI SKRONIOWE GRUPY GÓRNOŚLĄSKO- MAŁOPOLSKIEJ KULTURY ŁUŻYCKIEJ

Inwentarz grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej jest stosunkowo bogaty w wyroby metalowe, a zwłaszcza brązowe. Przedmioty te pochodzą głównie z zespołów grobowych. Na ogół przy określaniu funkcji poszczególnych przedmiotów nie napotyka się trudności. W większości wypadków sama forma przedmiotu jest jasnym wykładnikiem jego funkcji, np. naszyjnik, szpila, nóż, grot, tym bardziej że są to wyroby niezłożone. Jednakże przy wnikliwszej analizie poszczególnych form okazuje się, że istnieje pewna grupa przedmiotów, które ogólnie zalicza się do ozdób bez bliższego określenia sposobu ich użytkowania. Należą tu między innymi maleńkie brązowe guziczki oraz różnego rodzaju kółka czy spirale z drutu brązowego, określane przeważnie w literaturze przedmiotu jako zausznice czy pierścionki¹. Wnioskowanie o ich właściwym przeznaczeniu wyłącznie na podstawie wyglądu i surowca, z którego zostały wykonane, może budzić wątpliwości². W tej sytuacji zachodzi potrzeba odwołania się do pomocniczego kryterium, które pozwoliłoby dokładniej ustalić sposób ich użytkowania. Rolę takiego kryterium zdaje się spełniać układ interesujących nas zabytków w obrębie zespołu grobowego. Z tego rodzaju rozważań należy w zasadzie wyeliminować groby ciałopalne, gdyż układ zabytków metalowych w ich obrębie jest raczej przypadkowy i nie daje wyobrażenia o ich funkcjonalnym powiązaniu z cia-

---

¹ Niewątpliwe pierścionki znane są jedynie z grobu 19 z Lasowic Małych, pow. Olesno, oraz z grobów 1, 12 i 22 z cmentarzyska w Iwanowicach, pow. Miechów.

² Np. ten sam typ ozdoby, tj. kółeczka zwojowe z cienkiego drutu brązowego, określane jest jako bransolety albo zausznice, lub też stwierdza się jego występowanie bez bliższego określenia przeznaczenia (Z. Dutczewski, *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. I, Kraków 1939—1946, s. 105, 110).

łem zmarłego³. W tym świetle szczególnego znaczenia nabierają groby szkieletowe.

Groby szkieletowe w obrębie kultury łużyckiej występują u schyłku epoki brązu i we wczesnym okresie epoki żelaza. Są one charakterystyczne dla grupy górnośląsko-małopolskiej i koncentrują się na obszarze zachodniej Małopolski, Zagłębia oraz środkowej i północnej części Górnego Śląska⁴. W obrębie poszczególnych cmentarzysk występują one w przemieszaniu z grobami ciałopalnymi⁵.

Na podstawie analizy ułożenia poszczególnych przedmiotów względem szkieletu możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa wnioskować o ich przeznaczeniu i ewentualnie sposobie użytkowania. Posługując się tą właśnie metodą udało się wyróżnić ciekawą grupę ozdób głowy. Do niej też zaliczyć należy, jeżeli nie wszystkie, to przynajmniej większość wspomnianych guziczków i kólek, których przeznaczenie było dotychczas kwestią sporną.

Niniejszy artykuł ma na celu scharakteryzowanie poszczególnych typów tych ozdób i ich odmian oraz określenie sposobu ich użytkowania. Przy opracowywaniu tematu oparto się na publikowanych materiałach z cmentarzysk o mieszanym obrządku pogrzebowym grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej oraz na nie publikowanych materiałach z cmentarzysk tego typu, znajdujących się w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Muzeum Regionalnego w Częstochowie oraz w Zakładzie Archeologii Polski UJ w Krakowie.

Ozdoby głowy grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej nie doczekały się właściwie dotychczas osobnego omówienia. Pierwszy na ich istnienie zwrócił uwagę O. Wilpert przy omawianiu materiałów z cmentarzyska w Strzelcach-Adamowicach⁶. Dalej wyróżnił je T. Reyman przy okazji rozkopywania cmentarzyska w Piasku, pow. Lubliniec⁷, zaś K. Jążdżewski zajął się nimi bardziej szczegółowo w związku z omawianiem

---

³ Do podobnego wniosku doszedł F. Pfützenreiter w pracy — *Kopfschmuck aus dem früheisenzeitlichen Gräberfeld von Laband-Waldenau, Kr. Gleiwitz, „Alt-schlesien“*, t. 7:1938, s. 238.

⁴ Zagadnienie grobów szkieletowych w kulturze łużyckiej porusza Z. Durczewski (op. cit., s. 21—30) oraz M. Gedl (*Zróznicowanie terytorialne kultury łużyckiej na Górnym Śląsku*, „Silesia Antiqua”, t. 1:1959, s. 20, 25).

⁵ Na ogół stan zachowania szkieletów jest słaby. W większości wypadków groby szkieletowe wyróżnia się na podstawie formy jamy grobowej, braku przepalonych kości oraz rozmieszczenia inwentarza.

⁶ Notka w „Schlesiens Vorzeit”, t. 5: 1894, s. 206 i n.

⁷ T. Reyman, *Cmentarzysko późnobrązowe i halsztackie w Piasku w pow. lublinieckim na G. Śląsku*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 4: 1928, s. 63.

materiałów z cmentarzyska w Boronowie, pow. Lubliniec⁸. Wśród ozdób tych wyróżnił on zausznice, w postaci zwojowych kółek wykonanych z drutu lub rurki brązowej, ozdobione niekiedy wisiorcami, oraz guziczki brązowe, stanowiące części diademów. Osobny artykuł poświęcił im F. Pfützenreiter⁹, który na podstawie znalezisk z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, omówił bliżej głównie jeden z rodzajów ozdób głowy, a mianowicie małe brązowe guziczki stanowiące części diademów. W monograficznym opracowaniu grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej Z. Durczewski¹⁰ stwierdził jedynie występowanie ozdób głowy w postaci kółek i guziczków brązowych, nie określając bliżej sposobu ich noszenia. Kwestią ozdób głowy zajął się również S. Nosek¹¹. Małe brązowe guziczki znalezione na cmentarzysku w Opatowie, pow. Częstochowa, uznał on za części składowe diademów, zaś kółka brązowe znajdujące w okolicy czaszki określił jako uchwyty do włosów, nie wykluczając jednak możliwości użytkowania ich w formie ozdób skroni. Ostatnio Z. Bukowski¹² w pracy omawiającej ozdoby guzikowate kultury łużyckiej stwierdził, że pewne typy małych guziczków brązowych uznać należy za ozdoby stroju kobiecego, a zwłaszcza czepca czy diademu¹³.

Omawiane ozdoby głowy dzielą się na dwa zasadnicze typy. Pierwsze z nich w formie zwojowych kółek z drutu brązowego określono terminem „zawieszki skroniowe“, zaś drugie, w postaci ozdobnych przepasek czołowych, nazwano „diademami“. Terminologia ta różni się częściowo od stosowanej przez K. Jażdżewskiego. Używana przez niego nazwa „zausznica“ jest w stosunku do pierwszej odmiany ozdób niedostatecznie ostra, gdyż nie oddaje w pełni charakteru i właściwego sposobu ich użytkowania¹⁴. Termin „zausznica“ ze strony etymologicznej sugeruje ozdobę no-

⁸ K. Jażdżewski, *Dwa cmentarzyska łużyckie w Boronowie i Piasku w pow. lublinieckim na Górnym Śląsku*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 11: 1932, s. 97.

⁹ Pfützenreiter, *op. cit.*, s. 232.

¹⁰ Durczewski, *op. cit.*, s. 105, 108, 109.

¹¹ S. Nosek, *Wyniki badań prowadzonych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie, powiat częstochowski*, „Annales UMC-S”, sekcja F, t. I, 4: 1946, s. 295, 297.

¹² Z. Bukowski, *Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej*, „Archeologia Polski”, t. 5: 1960 z. 2, s. 208—214.

¹³ O występowaniu ozdób głowy w obrębie grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej wspominają też na marginesie innych zagadnień J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, s. 265; F. Hufnagel, *Die früheisenzeitlichen Gräberfelder von Gross Strehlitz-Adamowitz und Tschammer-Ellguth im Kreise Strehlitz*, „Altschlesien”, t. 10: 1941, s. 104, 105.

¹⁴ Termin „zausznica“ stosowany jest również przez J. Kostrzewskiego i Z. Durczewskiego, natomiast S. Nosek stosuje określenie „uchwyt do włosów“, które w zupełności nie oddaje charakteru ozdoby.

szoną za uchem ewentualnie w uchu, co w omawianym wypadku raczej nie miało miejsca¹⁵. Sądząc na podstawie obserwacji terenowych, były one noszone na skroniach. Fakt znajdowania tego typu ozdób przy częściach skalistych kości skroniowej nie dowodzi jeszcze, że były one noszone za uchem. Jest to raczej skutek obsuwania się ich po złożeniu zmarłego w ziemi. Natomiast jeżeli założyć, że noszone one były za uchem, musiałyby być znajdowane w okolicy kości potylicznej. Z drugiej strony, teoretycznie rzecz biorąc, wydaje się być mało prawdopodobne, by ozdoba była noszona za uchem, w miejscu mało widocznym. Sama idea ozdoby warunkuje bowiem raczej jej frontalne umiejscowienie. W świetle tych uwag wydaje się, że termin „zawieszka skroniowa“ lepiej oddaje istotę rzeczy. W odniesieniu do drugiej odmiany ozdób głowy nazwa „diadem“ wydaje się słuszna, gdyż określa ozdobną przepaskę noszoną na głowie, co w danym wypadku odpowiada stanowi faktycznemu.

Jak już powiedziano, ozdoby głowy dzielą się na dwa zasadnicze rodzaje: zawieszki skroniowe i diademy. Pospolitszy rodzaj stanowią zawieszki skroniowe. Zawieszki te mają najczęściej formę zwojowego kółka o średnicy 2—7 cm, wykonanego z drutu brązowego. Noszono je zwykle po jednej z każdej strony czoła. Przyczepiane były one do paska czy krajki opasującej głowę.

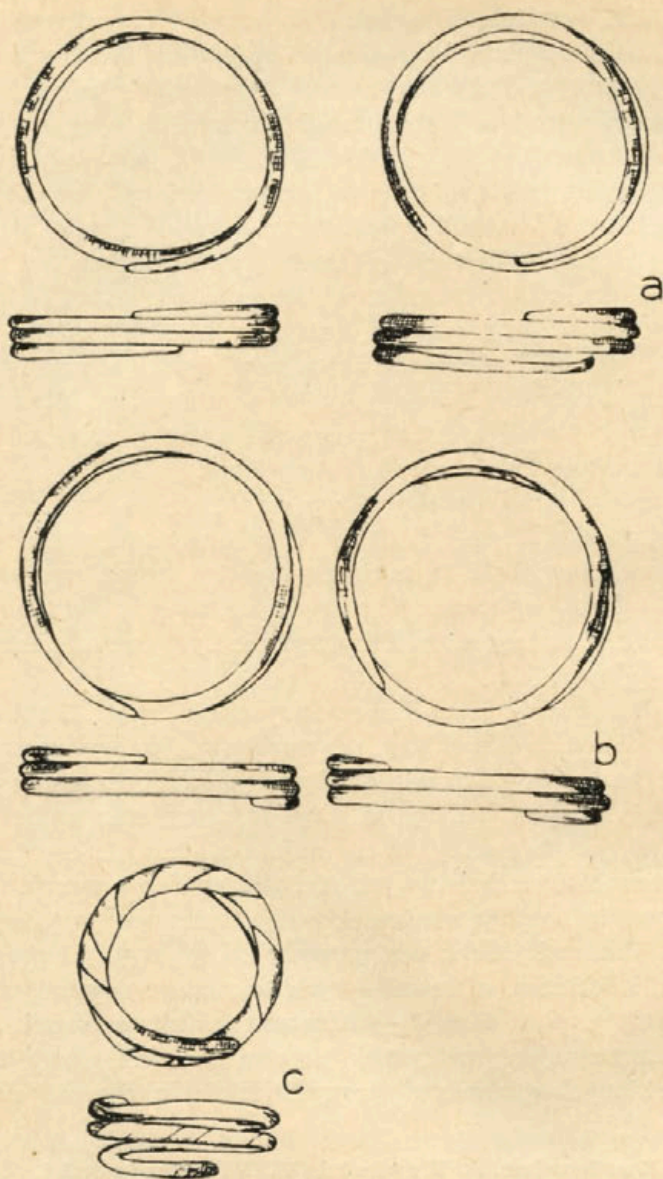
W wypadku grobu 33 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, stwierdzono na podstawie ekspertyzy używanie krajki wykonanej z wełny owczej¹⁶. Krajki te przypuszczalnie były wiązane z tyłu głowy albo stanowiły zamknięty krąg nakładany od góry. Niestety, stan zachowania fragmentów krajkę jest tak słaby, że nie można stwierdzić, czy przypadkiem nie były one zrobione z kolorowych nici utkanych we wzory. Najczęściej zdobiono głowę tylko parą zawieszek, przyczepionych po jednej z każdej strony czoła. Czasami jednak odstępowano od tej reguły i przyozdabiano się czterema, sześcioma, a nawet — jak to zaobserwowano w grobie 10 z Lasowic Małych, pow. Olesno — ośmioma takimi ozdobami. Zawsze jednak rozmieszczano je symetrycznie po obu stronach głowy¹⁷. Występowanie w niektórych grobach nieparzystej ilości zawieszek skroniowych

---

¹⁵ Por. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, Warszawa 1927, s. 329: „Zausznica — ozdoba noszona u ucha, kolczyk”, oraz Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 4, Warszawa 1958, s. 490: „Zausznica — ozdoba zawieszana u uszu, noszona przez niewiasty”.

¹⁶ Analizy organicznych szczątków pochodzących z tego cmentarzyska dokonał w roku 1939 Walter v. Stokar z Berlina. Wyniki analiz znajdują się w archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (teka Łabędy-Przyszówka).

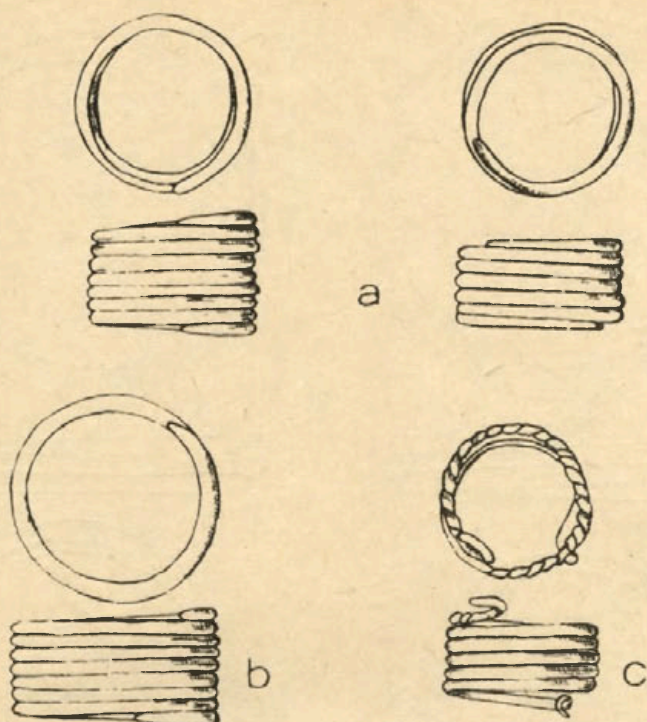
¹⁷ W pracy cytowanej w przypisie 3 F. Pfützenreiter podaje mylnie na stronie 239, jakoby po prawej stronie głowy nie wieszano nigdy więcej jak dwie zawieszki, co nie odpowiada stanowi faktycznemu.

Ryc. 1. Zawieszki skroniowe typu 1:

a — Częstochowa-Raków, grób 11 (1960), w. n.; *b* — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 33, w.n.; *c* — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 27, w.n.

Rys. M. Woźniakowska

Ryc. 2. Zawieszki skroniowe typu 2:

a — Lasowice Małe, pow. Olesno, grób 32, w.n.; b — Częstochowa-Raków, grób 24 (1960), w.n.; c — Strzelce Opolskie-Adamowice, grób 8 (1936), w.n.

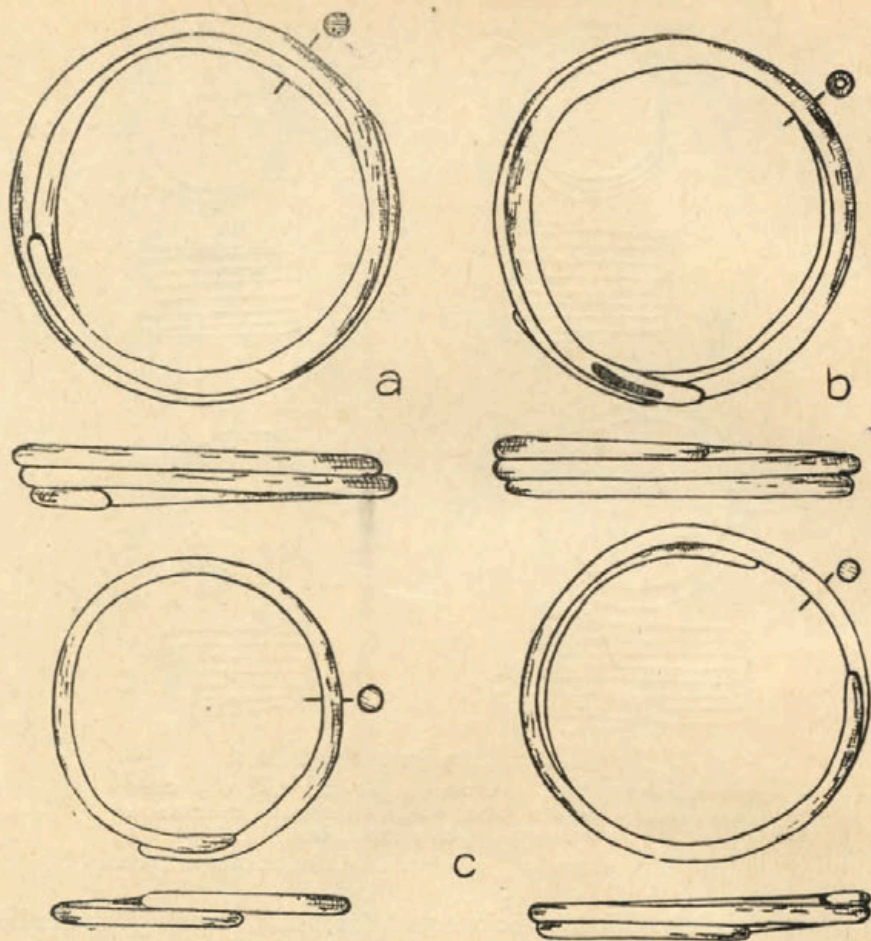
Rys. M. Woźniakowska

jest przeważnie wynikiem częściowego zniszczenia zespołu (patrz załączone zestawienie).

Pod względem formy zawieszki skroniowe nie stanowią grupy jednolitej. Wyróżnić wśród nich można pięć zasadniczych typów.

Typ 1 — zawieszki wykonane z drutu zwiniętego w krąg 1—4-zwojowy o średnicy 1—4 cm. Drut, którego średnica wynosi 2—3 mm, jest z reguły okrągły. Końce jego są przeważnie zaostrome, rzadziej zaokrąglone lub ścięte prosto. W większości okazów o zaostromych końcach można zaobserwować stopniowe zcieńczenie się drutu ku końcom, przy równoczesnym przechodzeniu jego średnicy z okrągłej w części środkowej w owalną przy końcach. Wyjątkowo zawieszka z grobu 32 z Łąbęd-Przyszówki, pow. Gliwice, została wykonana z drutu o przekroju graniastym.

Zawieszki skroniowe tego typu są zasadniczo nie zdobione (ryc. 1a, b). Jedynie okazy z grobu 27 z Łąbęd-Przyszówki, pow. Gliwice (ryc. 1c), i grobu 60 z Opatowa, pow. Częstochowa (2 szt.), ozdobiono na pewnym odcinku drutu nacięciem imitującym tordowanie.

Ryc. 3. Zawieszki skroniowe typu 3:

a — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 65, z pełnego drutu, w.n.; *b* — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, z rurki brązowej, grób 65, w.n.; *c* — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 21, z pełnego drutu, w.n.

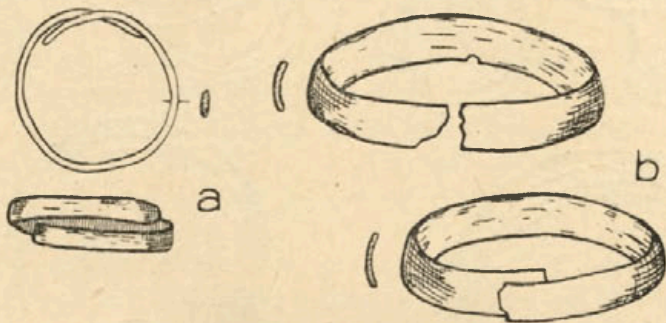
Rys. M. Woźniakowska

Typ 2 — stanowią zawieszki wykonane z cienkiego okrągłego drutu zwiniętego w kręgi 4—8-zwojowe; średnice ich wynoszą 2—3 cm. U większości zawieszek tego typu drut cienieje ku zaostrozonym końcom (ryc. 2a, b). I ten typ zawieszek jest zasadniczo nie zdobiony. Wyjątkowo zawieszki z grobu 19 z Piasku, pow. Lubliniec, i z grobu 8 (1936 r.) ze Strzelc-Adamowic (ryc. 2c) zostały na pewnym odcinku drutu ozdobione tordorowaniami.

Typ 3 — to zawieszki o średnicach wynoszących ponad 4 cm, z drutu zwiniętego w kręgi o najwyżej 3,5 zwojach. Zawieszki takie wykonano

głównie z drutu o przekroju okrągłym średn. 2—3 mm (ryc. 3a, c), jedynie dwie takie ozdoby pochodzące z grobu 62 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, mają przekrój graniasty i półkolisty.

Odmianę tego typu zawieszek stanowią okazy o identycznej formie, wykonane jednak nie z drutu, lecz z rureczki o średn. ok. 2 mm, utworzonej przez zwiniecie cieniutkiej taśmy brązowej (ryc. 3b). U większości okazów można po zewnętrznej stronie zwojów zauważyć miejsce styku obu brzegów taśmy¹⁸.

Ryc. 4. Zawieszki skroniowe typu 4:

a — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 22, z taśmy prostej, w.n.; b — Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 16, z taśmy łukowatej, w.n.

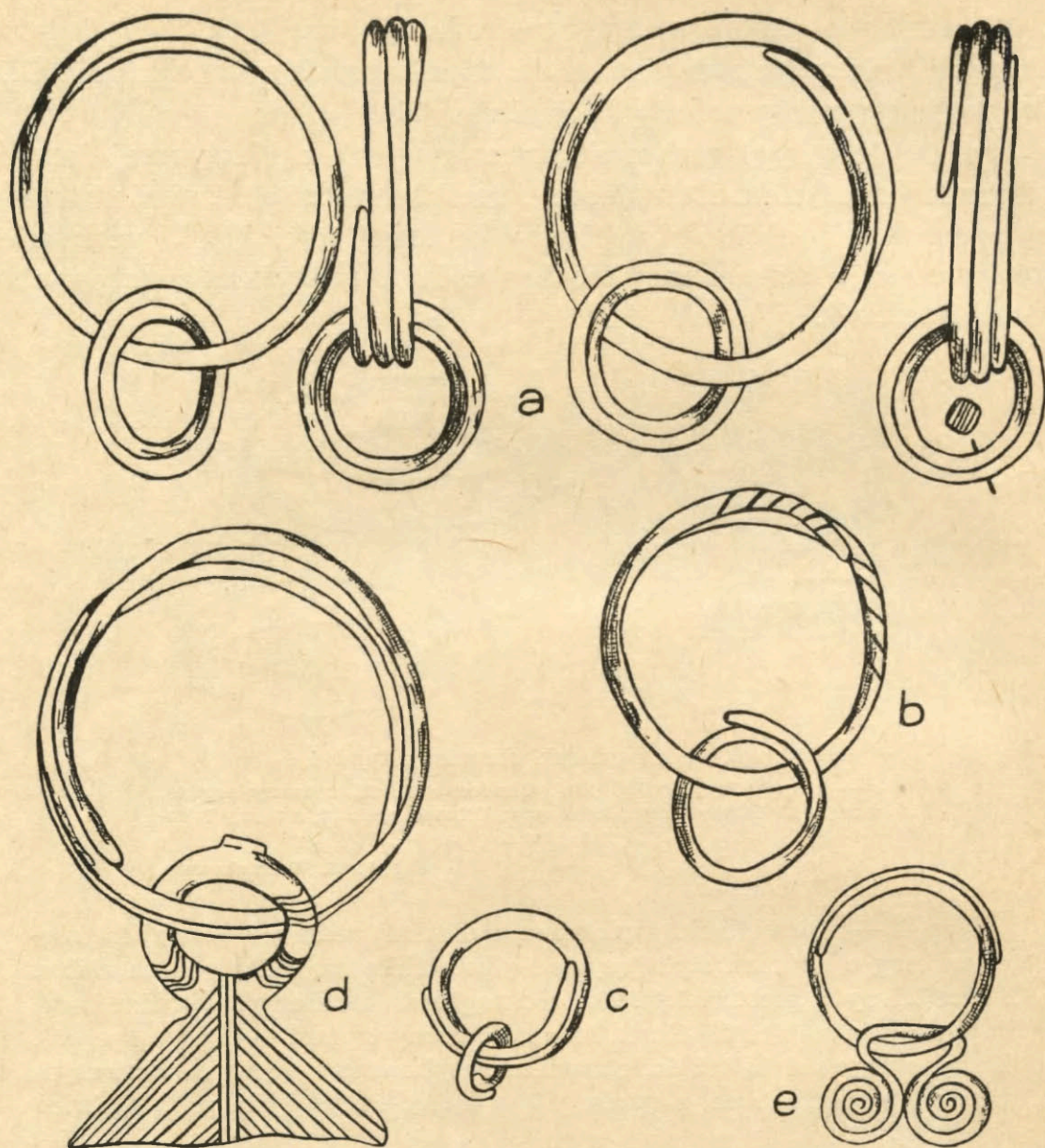
Rys. M. Woźniakowska

Typ 4 — to zawieszki wykonane z cienkiej taśmy brązowej zwinętej w krąg o końcach stykających się lub lekko zachodzących na siebie. Końce taśmy są prosto ścięte albo zaokrąglone. Średnice ich są różne i wahają się w granicach 2—5 cm. Szerokość taśmy wynosi 4—9 mm (ryc. 4a). Do typu tego należą też dwie zawieszki wykonane z taśmy o łukowatym przekroju, pochodzące z grobu 16 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice (ryc. 4b).

Typ 5 — stanowią zawieszki wykonane z drutu, których walory zdobnicze podniesiono przez zawieszenie wisiorków. Zawieszki zaliczone do tego typu wykonywano z okrągłego drutu. Charakteryzują się one raczej niewielką ilością zwojów (1,5—3 zwoje), zaś średnice ich wynoszą 2—4,5 cm. Wśród zawieszonych na nich wisiorków wyróżnić można kilka odmian. Najczęściej spotykaną formę wisiorka na zawieszkach skroniowych stanowią proste kółeczka odlane w formie (Częstochowa-Raków, grób 12 — ryc. 5a) lub zwinęte z drutu (Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 44 — ryc. 5c; Szopienice, grób 5 — ryc. 5b). Z grobów 9 i 65

¹⁸ Wykonywanie przedmiotów brązowych wewnątrz pustych miało przypuszczalnie na celu oszczędność metalu i może zmniejszenie wagi wyrobu.

Ryc. 5. Zawieszki skroniowe typu 5:

a — Częstochowa-Raków, grób 12 (1960), w.n.; b — Szopienice, grób 5, w.n.; c — Łąbędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 44, w.n.; d — Piasek, pow. Lubliniec, grób zniszczony, w.n.; e — Łąbędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 9, w.n.

Rys. M. Woźniakowska

z Łąbęd-Przyszówki, pow. Gliwice, oraz z cmentarzyska w Kwaczale pochodzą zawieszki z wisiorkami binoklowatymi w postaci dwu spiralnych tarczek wykonanych z cienkiego drutu brązowego połączonych łukowatym kabląkiem (ryc. 5e), natomiast z grobu 1 w Boronowie, pow. Lubliniec, oraz z cmentarzysk w Iwanowicach, pow. Miechów, Kwaczale, pow. Chrzanów, i Piasku, pow. Lubliniec, pochodzą okazy z wisiorkami w po-

staci trójkątnej blaszki ozdobionej z jednej strony wypukłymi żeberkami, zaopatrzonej u wierzchołka w kółko (ryc. 5d). Szczególnie bogata była wymieniona już zawieszka z grobu 5 z Szopienic, którą obok wisiorka zdobił żłobek imitujący tordorowanie.

W szeregu wypadków zawieszki skroniowe uzupełniano czymś w rodzaju diademów czy bardzo ozdobnych przepasek czołowych. Na podstawie obserwacji inwentarzy grobowych stwierdzono, że o ile zawieszki skroniowe stanowiły ozdobę samodzielną, używaną dosyć powszechnie, to diademy występowały zawsze wraz z zawieszkami i stanowiły jedynie ich uzupełnienie.

Diademy, składające się zasadniczo z pasa wykonanego z materii organicznej i nabitych nań czy naszytych w szeregu niewielkich brązowych lub ołowianych guziczków, służyły do zdobienia czoła. Pasek, na którym umocowane były guziczki, służył równocześnie do przyczepiania zawieszek skroniowych. Wydaje się (sądząc na podstawie inwentarzy grobowych), że były one raczej ozdobą kobiecą¹⁹.

Jak już powiedziano, diademy składają się z dwóch zasadniczych elementów, paska i brązowych guziczków. Wnioskując na podstawie analiz próbek pobranych z grobów 3, 16 i 43 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, i grobu 29 z Lasowic Małych, pow. Olesno²⁰, pasek stanowiła krajka wykonana z wełny owczej. Trudno powiedzieć, jaka była szerokość krajki, gdyż nie pozwalała na to stan zachowania jej fragmentów. Biorąc jednak pod uwagę średnice guziczków do niej przyczepianych, przyjęć można, że szerokość jej była nie mniejsza niż 1 cm.

Zupełnie rewelacyjny jest w tym względzie diadem z grobu 8 z Częstochowy-Rakowa, w którym brązowe guziczki naczepione przypuszczalnie były na roślinne witki(?)²¹.

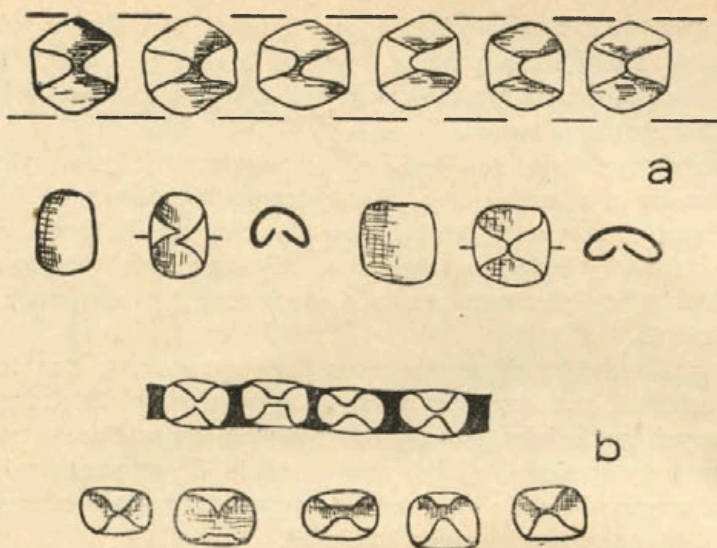
Guziki brązowe, stanowiące drugi element składowy diademów, wykonywano z cienkiej blaszki brązowej. Średnice ich wynoszą 0,6—1,1 cm. Ze względu na swoją budowę dzielą się one na dwa rodzaje: guziczki z trójkątnymi wypustkami i guziczki z uszkiem.

Guziczki pierwszego typu mają formę miseczkowato wgiętej blaszki, zaopatrzonej w dwie przeciwległe, zagięte pod spód trójkątne wypustki. Blaszka brązowa, z której je wykonywano, była bardzo cienka. Miała ona kształt figury geometrycznej podobnej do rombu, wklęsłej w części środkowej. Guziczki tego typu nabijane były na krawkę czy pasek za pomocą trójkątnych wypustek, zaginanych pod spód. Zaginano je albo wzdłuż, albo w poprzek przepaski (ryc. 6a, b).

¹⁹ W żadnym zespole grobowym zawierającym szczątki diademowi nie znaleziono broni ani typowych męskich narzędzi.

²⁰ Patrz przypis 16.

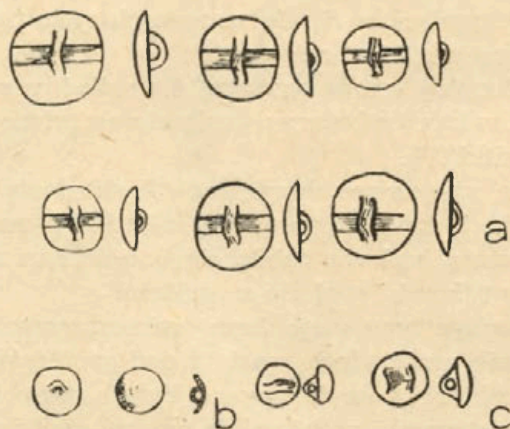
²¹ Materiał nie jest dotychczas opracowany i wymaga specjalistycznej analizy.

Ryc. 6. Guziczki z wypustkami:

a — Łąbędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 9, wypustki wzdłuż przepaski, w.n.; b — Częstochowa-Raków, grób 8 (1960), wypustki na poprzek przepaski, w.n.

Rys. M. Woźniakowska

Ryc. 7. Guziczki z uszkami:

a — Częstochowa-Raków, grób 12 (1960), odlane w całości, w.n.; b — Łąbędy-Przyszówka, pow. Gliwice, grób 65, uszko przylutowane, w.n.; c — Piasek, pow. Lubliniec, grób 60, guziczki odlane z ołowiu, w.n.

Rys. M. Woźniakowska

Ciekawy sposób przymocowywania takich guziczków zaobserwowano w grobie 29 z Lasowic Małych, pow. Olesno. Zostały one naszyte na przepaskę za pomocą nitek przechodzących przez uszka powstałe przez zagięcie trójkątnych wypustek.

Guziczki typu drugiego mają formę małej, okrągłej, miseczkowato wgiętej blaszki, z niewielkim uszkiem po wklęsłej stronie. Uszko to jest albo wykonane z cienkiego drutu i przylutowane (ryc. 7b), albo też odlane wraz z całym guziczkiem²² (ryc. 7a, c). Oba wymienione typy przyczepiane były do przepasek ściśle jeden obok drugiego.

Wnioskując na podstawie zachowanych pozostałości diademów, przypuszczać należy, że były one dwojakiego typu. Albo były to półdiademy, zdobiące tylko czoło, albo diademy pełne, opasujące całą głowę. Za używaniem półdiademów przemawia fakt znalezienia w całym szeregu zespołów grobowych tylko po kilka lub kilkanaście guziczków brązowych. Taki stan rzeczy może być wynikiem albo słabego zachowania zespołu grobowego, albo też, co wydaje się bardziej prawdopodobne, wskazuje na istnienie półdiademów. Przypuszczać więc można, że półdiademy używane były przez kobiety mniej zamożne, które swoje przepaski czołowe zdobiły guziczkami tylko w części środkowej pomiędzy zawieszkami skroniowymi.

W wypadku diadem pełnego guziczki przyczepiane były na całej długości przepaski i opasywały całą głowę. Diademy pełne, stosunkowo dobrze zachowane, znamy z grobów 5, 9, 65 i 68 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, oraz z grobów 21 i 29 z Lasowic Małych, pow. Olesno (ryc. 10a—c, 12, 13).

Diademy pełne, jak już powiedziano, opasywały całą głowę. Jest w tej chwili kwestią nie do rozwiązania, czy stanowiły one zamknięty krąg i były nakładane na głowę od góry, czy też były otwarte i w jakiś sposób zapinane. Jeżeli przyjąć, że były otwarte, to jest rzeczą bardzo prawdopodobną, iż przepaski, do których przyczepiane były guziczki, związywano po prostu w węzeł. Możliwe jest również, że stosowano różnego rodzaju zapięcia. I tak na przykład diadem z grobu 68 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, zachowany prawie w całości, zapięty był za pomocą skuwki brązowej o formie taśmy szerokości 11 mm, której końce zagięte pod spód zaciskały zakończenia przepaski zamykając ją w krąg (ryc. 8). Ten rodzaj zapięcia kręgu przepaski był prawdopodobnie stały, gdyż cienka blaszka skuwki przy częstym odginaniu prędko by się złamała. W odniesieniu do diadem z grobu 3 z tegoż cmentarzyska, niestety zniszczonego, można przypuszczać, że był zapinany za pomocą guziczka

²² Większość odlewanych guziczków charakteryzuje się tzw. „rowkiem poprzecz uszko”. Rowek ten, jak wynika z obserwacji, jest rezultatem procesu technologicznego. Tworzą go dwa szwy odlewnicze, biegnące równoległe do prześwitu uszka.

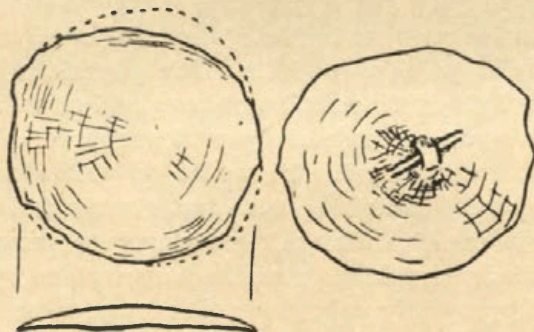
brązowego z uszkiem (średn. 14 mm), jaki znajduje się wśród przedmiotów z tego grobu.

Natomiast diadem z grobu 29 z Lasowic Małych, pow. Olesno, zamknięty był za pomocą dużego guza o średn. ok. 4 cm, wykonanego z cienkiej blaszki, zaopatrzonego po wklęsłej stronie w małe uszko (ryc. 9).

Ryc. 8. Łąbėdy-Przyszwkw, pow. Gliwice, grób 68, Skuwka brązowa zapinająca diadem, w.n.

Rys. M. Woźniakowska

Ryc. 9. Lasowice Małe, pow. Olesno, grób 29. Guz brązowy zapinający diadem, w.n.

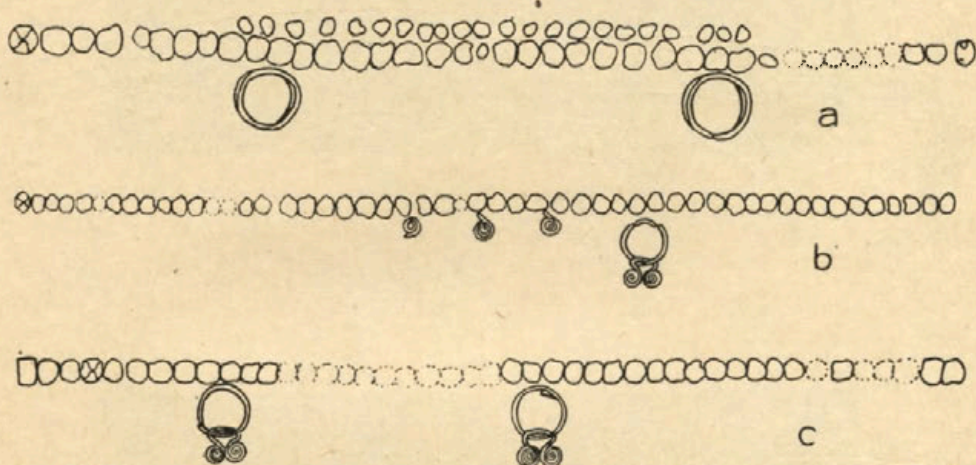
Guziczki brązowe na diademach pełnych przyczepiane były zasadniczo w jednym rzędzie. Wyjątkowo środkowe części diademów nad czołem, pomiędzy miejscami przyczepienia zawieszek skroniowych, składały się z dwóch rzędów guziczków. Rząd dolny był prosty, zaś górny łukowato ku górze wygięty²³. Dodanie drugiego rzędu guziczków wydatnie podnosiło walory zdobnicze diademu. Ten typ ozdoby stwierdzono w grobach: 5 — z Łąbėdy-Przyszwkw, pow. Gliwice (ryc. 10a, 12), 21 i 29 — z Lasowic Małych, pow. Olesno, oraz w grobie odkrytym w roku 1875 w Kwaczuale, pow. Chrzanów, przez Kopernickiego. Interesujący jest również diadem pełny z grobu 9 z Łąbėdy-Przyszwkw, którego ozdobność podniesiono przez przyczepienie doń trzech niewielkich tarczek ze spiralnie zwinętego drutu brązowego zwisających na czole (ryc. 10b, 13).

Jak już powiedziano, zarówno diademy pełne, jak i półdiademy występowały zawsze w połączeniu z zawieszkami skroniowymi. Jest rzeczą charakterystyczną, że w wypadkach, gdy głowa ozdobiona była tylko zawieszkami skroniowymi, występowały one przeważnie w ilości dwu sztuk,

²³ Fakt ten jest pośrednio świadectwem istnienia półdiademów.

po jednej z każdej strony czoła, natomiast gdy ozdobę głowy stanowił diadem i zawieszki skroniowe, ilość ich bywała większa i dochodziła do ośmiu sztuk.

Stwierdzenie takie może stanowić podstawę do snucia wniosków na temat zróżnicowania majątkowego ludności kultury łużyckiej. Groby w obrębie grupy górnośląsko-małopolskiej charakteryzują się ubóstwem wyposażenia, co w wypadku ceramiki podyktowane było raczej względami rytualnymi (charakterystyczny zestaw ceramiki w grobie szkieletowym stanowi garnek, misa i czerpak). Poza ceramiką sporadycznie znajdująca jest broń i narzędzia, zaś stosunkowo licznie występują ozdoby metalowe. Ilość ozdób metalowych w obrębie poszczególnych zespołów grobowych może więc być wykładnikiem zamożności ich właścicieli.

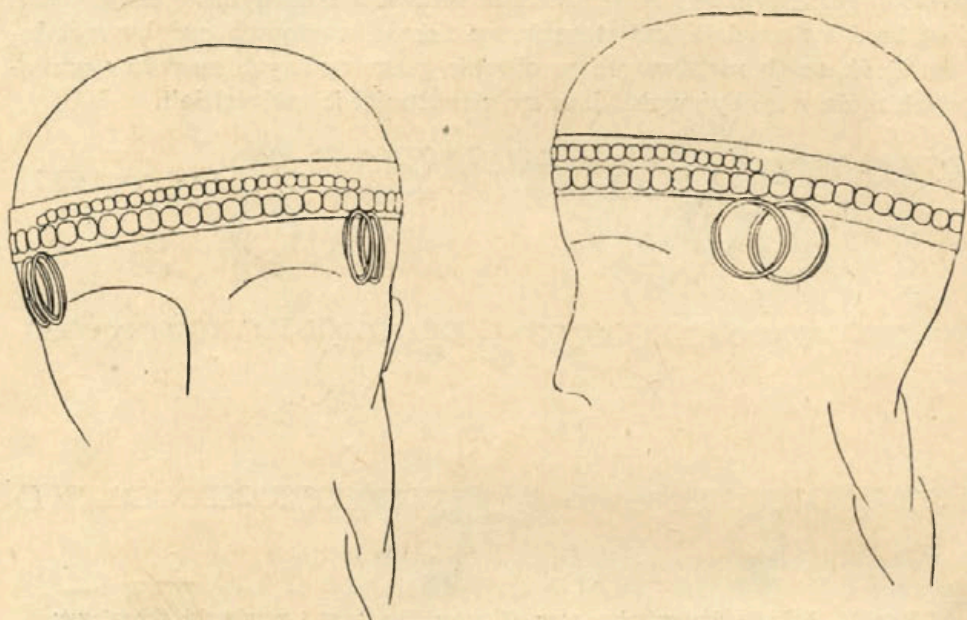
Ryc. 10. Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice. Diademy i zawieszki skroniowe:
a — grób 5; b — grób 9; c — grób 68; ok. ¼ w.n.

Rys. M. Woźniakowska

Zarówno zawieszki skroniowe, jak i guziczki, stanowiące części składowe diademów, wykonywano prawie zawsze z brązu. Wyjątkowo diadem z grobu 60 z Piasku, pow. Lubliniec, składał się z guziczków ołowianych²⁴ (ryc. 7c). Stosowanie do wyrobu ozdób głowy prawie wyłącznie brązu jest faktem znamionym. W okresie, kiedy używano opisane ozdoby, żelazo było jeszcze nowością i należałoby się spodziewać stosowania go również do ich wyrobu. Widocznie jednak uznano je za niepozorne w porównaniu z bardziej efektownym brązem. Być może, i to jest bardziej prawdopodobne, na skutek swoich właściwości technicznych oraz w związku ze słabym jeszcze opanowaniem techniki jego obróbki, żelazo nie dawało się zastosować przy wyrobie tego rodzaju drobnych ozdób.

²⁴ Jażdżewski, *op. cit.*, s. 83.

Występowanie ozdób głowy stwierdzono na 19 cmentarzyskach o mie- szanym obrządku grzebalnym. Wchodziły one w skład wyposażenia co najmniej 83 zespołów grobowych (patrz zestawienie²⁵). Same zawieszki skroniowe wystąpiły w 55 zespołach, zaś w 28 wespół z diademami. Wśród zawieszek skroniowych znalezionych w ilości 175 sztuk najliczniejsze były zawieszki typu 1 (67 szt.), w równych mniej więcej ilościach wystąpiły okazy typu 2 (44 szt.) i typu 3 (37+5 szt.), zaś najmniej liczne były za- wieszki typu 4 (8 szt.) i 5 (10 szt.).

Rys. 11. Rekonstrukcja sposobu noszenia ozdób głowy

Rys. M. Woźniakowska

Zawieszki skroniowe starano się rozmieszczać symetrycznie po obu stronach czoła zarówno pod względem ilości, jak i wielkości, np. w gro- bie 32 z Lasowic Małych, pow. Olesno, stwierdzono dwie zawieszki typu 1 i dwie typu 2, zaś w grobie 16 z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice, dwie zawieszki typu 1, dwie typu 3 oraz dwie typu 4.

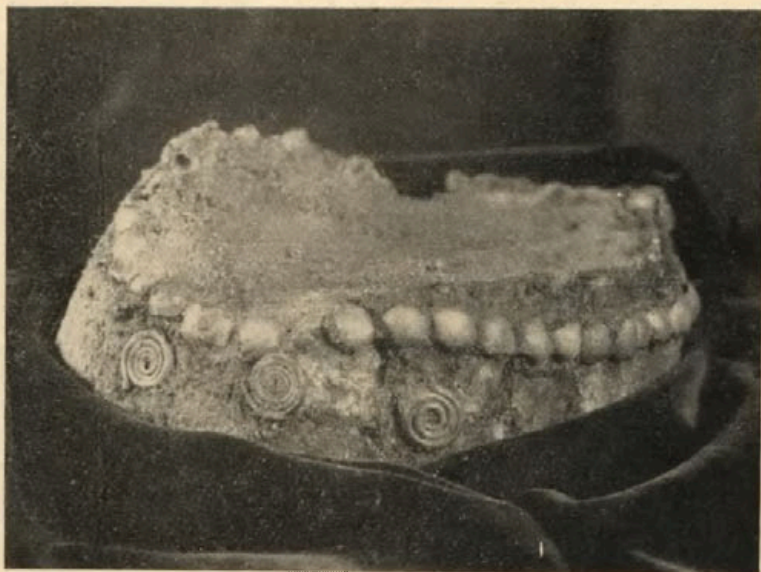
Diademy w równej mierze wykonywano z guziczków z uszkami, jak i wypustkami. Stwierdzono jedynie, że w wypadku diademów podwójnych częściej stosowano te ostatnie.

Odrębne zagadnienie stanowi stosunek omówionych ozdób do osobni- ków poszczególnych płci. Rozwiązanie tego problemu napotyka szereg za-

²⁵ Cytowane liczby podane są w przybliżeniu, gdyż w szeregu wypadków brak dokładnych danych.

Ryc. 12. Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice. Diadem z grobu 5
Fot. Archiwum Muzeum Górnośląskiego

Ryc. 13. Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice. Diadem z grobu 9
Fot. Archiwum Muzeum Górnośląskiego

sadniczych trudności, do których przede wszystkim należą: brak podstaw do ustalania płci zmarłego na podstawie wyposażenia grobowego oraz brak oznaczeń antropologicznych materiału kostnego z przebadanych zespołów. W pierwszym wypadku tłumaczy się to skromnym wyposażaniem grobów w charakterystyczny inwentarz, zaś w drugim przyczynia się do tego zły stan zachowania materiału kostnego. Dotychczas antropologicznie oznaczone zostały jedynie groby 8, 11, 12, 26 kobiece i 18, 24 męskie z cmentarzyska w Częstochowie-Rakowie²⁶, grób 19 męski z Łabęd-Przyszówki, pow. Gliwice²⁷, oraz groby kobiece 3 (1938) ze Strzelc-Adamowic²⁸ i 19 (1954) z cmentarzyska w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie²⁹.

Nie bez znaczenia w tym kontekście wydaje się fakt, że w żadnym ze szkieletowych grobów grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej wyposażonych w broń nie stwierdzono występowania ozdób głowy. Z jednej strony występowanie tych ozdób głównie w grobach nie określonych pod względem płci, zaś z drugiej zarówno w zespołach kobiecych, jak i męskich nie pozwala na uznanie ich za charakterystyczne dla którejś z płci, czy też dla obu równocześnie.

Spośród interesujących nas 83 grobów antropologicznie określonych zostało jedynie 9 zespołów. Trzy z nich oznaczono jako męskie, zaś pozostałe jako kobiece. Każdy z grobów męskich wyposażony był w parę zawieszek, natomiast cztery groby kobiece w same zawieszki, a dwa w diademy i zawieszki. Na podstawie tych szczupłych danych można bardzo ostrożnie wysnuć wnioski, że o ile zawieszki skroniowe noszone były zarówno przez mężczyzn, jak i przez kobiety, to diademy stanowiły ozdobę wyłącznie kobiecą. Do stwierdzenia takiego podchodzić jednak należy z wielką rezerwą, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę ilość grobów oznaczonych i nie oznaczonych antropologicznie.

Ustalenie zasięgu oraz dokładnej chronologii zarówno dla zawieszek skroniowych, jak i dla diademów jest wielce utrudnione. Zasadniczą trudność stanowi fakt ograniczonego czasowo i terytorialnie występowania grobów szkieletowych w obrębie kultury łużyckiej oraz brak dobrze datowanych przedmiotów w poszczególnych zespołach grobowych.

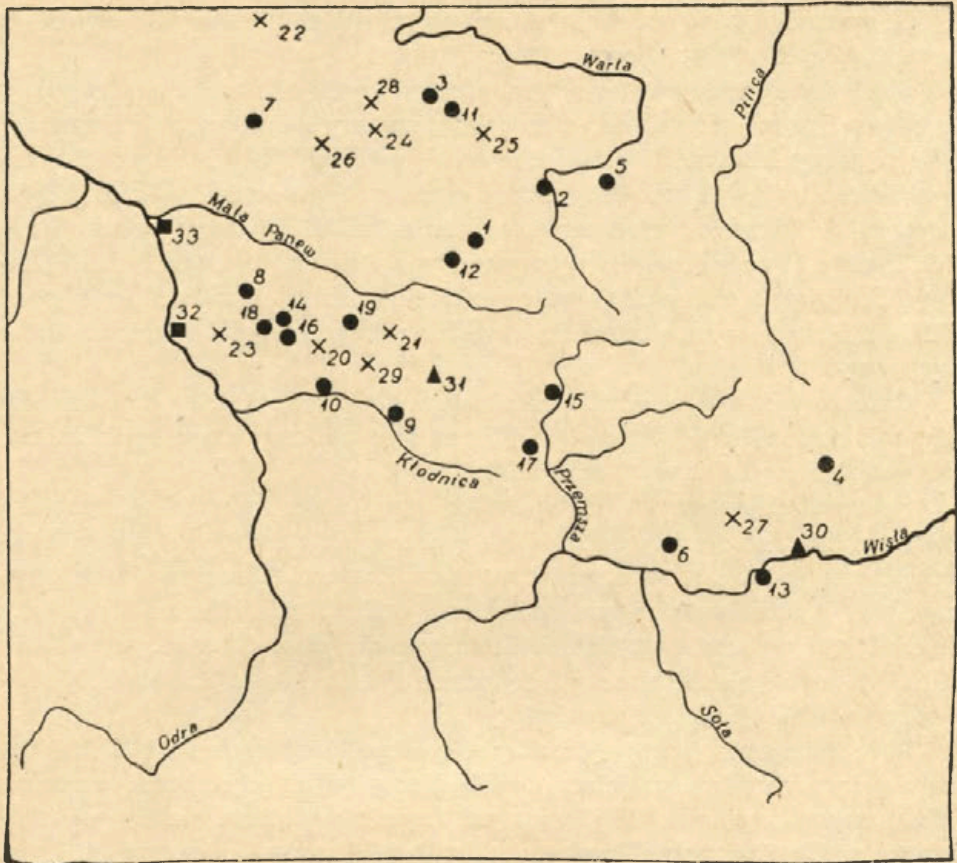
Z rozważań na temat chronologii i zasięgu występowania ozdób głowy na terytorium zajęтым przez kulturę łużycką nie należy w zupełności eliminować materiałów pochodzących z ciepłopalnych zespołów grobowych. Wystąpienie w grobie ciepłopalnych brązowych guzików i kółek zwojo-

²⁶ Oznaczenia grobów dokonał mgr Z. Kapica z Uniwersytetu w Łodzi.

²⁷ W. K ó ł k a, *Czaszki z grobów kultury „łużyckiej” na Śląsku*, „Silesia Antiqua”, t. 2: 1960, s. 183–189.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ L. G a j e w s k i, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1: 1959, s. 128.

- Groby szkieletowe grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej zawierające ozdoby głowy;
- × Groby szkieletowe grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej bez ozdób głowy;
- ▲ Groby ciałopalne grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej zawierające ozdoby głowy;
- Groby ciałopalne na terytorium pogranicznym zawierające ozdoby głowy

Ryc. 14. Rozmieszczenie stanowisk z ozdobami głowy na obszarze grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej Rys. M. Woźniakowska

OBJAŚNIENIE DO MAPY

1. Boronów, pow. Lubliniec 2. Częstochowa-Raków 3. Danków, pow. Kłobuck 4. Iwanowice, pow. Miechów 5. Jamno, pow. Częstochowa 6. Kwaczała, pow. Chrzanów 7. Lasowice Małe, pow. Olesno 8. Ligota Samborowa, pow. Strzelce 9. Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice Opolskie 10. Łany Małe, pow. Gliwice 11. Opatów, pow. Częstochowa 12. Piasek, pow. Lubliniec 13. Piekary, pow. Kraków 14. Podborzany, pow. Strzelce Opolskie 15. Siemonia, pow. Będzin 16. Strzelce Opolskie-Adamowice 17. Katowice-Szopienice	18. Szymiszów, pow. Strzelce Opolskie 19. Świbie, pow. Gliwice 20. Błotnica Strzelecka, pow. Strzelce Opolskie 21. Czarków, pow. Gliwice 22. Jaśkowie, pow. Kluczbork 23. Kalinów, pow. Strzelce Opolskie 24. Karmonki Stare, pow. Olesno 25. Kłobuck-Zakrzew 26. Olesno, m. pow. 27. Rudawa, pow. Chrzanów 28. Sternalice, pow. Olesno 29. Wilkowiczki, pow. Gliwice 30. Kraków-Prokocim 31. Ziemięcice, pow. Gliwice 32. Chorula, pow. Krapkowice 33. Czarnowąsy, pow. Opole

wych stanowić może podstawę do przypuszczenia, że mamy do czynienia ze szczątkami ozdoby głowy.

Omówione ozdoby w zwartym zasięgu występują na terenach zajętych przez grupę górnośląsko-małopolską kultury łużyckiej, a ściślej przez jej podgrupy krakowską i częstochowsko-gliwicką³⁰. Stwierdzono je tutaj zasadniczo tylko na cmentarzyskach o mieszanym obrządku grzebalnym (ryc. 14). W obrębie tych cmentarzysk szczątki ozdób głowy w postaci kółek i guziczków brązowych występowały wyłącznie w grobach szkieletowych. Wyjątek stanowił jedynie grób ciałopalny 94 z Dankowa, pow. Kłobuck³¹, w którym znaleziono charakterystyczne części składowe ozdoby głowy.

Cmentarzyska te, a wraz z nimi interesujące nas ozdoby datowane są głównie na schyłek V okresu epoki brązu oraz wczesny okres epoki żelaza, a zwłaszcza jego starszą fazę (Hallstatt C)³².

Spośród cmentarzysk ciałopalnych grupy górnośląsko-małopolskiej jedynie dwa dostarczyły materiałów związanych z ozdobami głowy. Mianowicie w grobie 84 na cmentarzysku w Krakowie-Prokocimiu datowanym na V okres epoki brązu znaleziono guziczki z uszkiem i fragmenty kółek³³, zaś na cmentarzysku w Ziemięcicach, pow. Gliwice, w grobach 4 i 21 datowanych na młodszą fazę okresu halsztackiego (Hallstatt D) znaleziono również podobne przedmioty³⁴.

Poza granicami grupy górnośląsko-małopolskiej guziczki i kółka, będące przypuszczalnie częściami ozdób głowy, wystąpiły sporadycznie na kilku cmentarzyskach. W pierwszym rzędzie wymienić należy cmentarzyska w Choruli, pow. Krapkowice (grób 24)³⁵, oraz Czarnowasach, pow. Opole (grób IV)³⁶, położone na obszarze pogranicznym pomiędzy grupą górnośląsko-małopolską a środkowośląską³⁷, obydwie datowane na V okres epoki brązu. Z innych znalezisk przytoczyć trzeba grób IX o nadpalonym szkielecie ze Zdzienic, pow. Turek, datowany na V okres epoki brązu³⁸, grób 4 z Winiar, pow. Kalisz, z przełomu epoki brązu i okresu hal-

³⁰ Gedl, *op. cit.*, s. 25, 26.

³¹ Materiały w zbiorach Zakładu Archeologii Polski U. J. w Krakowie.

³² Durczewski, *op. cit.*, s. 29.

³³ Durczewski, *op. cit.*, cz. II, s. 157.

³⁴ E. Dobrzańska, *Późnohalsztackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach, pow. gliwicki*, „Przeł. Archeol.”, t. 13: 1960, s. 152, 153, 158, 159.

³⁵ W zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

³⁶ A. Arndt, *Der Urnenfriedhof bei Czarnowanz*, „Oberschlesier“, R. 4: 1924 z. 28—29, s. 5.

³⁷ Gedl, *op. cit.*, s. 25, 26.

³⁸ J. Janowski, *Łużyckie cmentarzysko kurhanowe z późnej epoki brązu w miejscowości Zdzienice, pow. Turek*, „Materiały Starożytne”, t. 3: 1958, s. 281.

sztackiego³⁹, dalej grób 264 z cmentarzyska z Warszawy-Grochowa, którego chronologię ustala się ogólnie na okres halsztacki⁴⁰ oraz grób z Korytnicy, pow. Krotoszyn, datowany zapinką wężykowatą na młodszą fazę okresu halsztackiego (Hallstatt D)⁴¹.

Na podstawie przedstawionych materiałów wnosić należy, że ozdoby głowy w postaci diademów i zawieszek skroniowych były charakterystyczne dla grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, a zwłaszcza jej podgrup częstochowsko-gliwickiej i krakowskiej. Na terytorium tym pojawiły się one w V okresie epoki brązu wraz z pełnym wykrystalizowaniem się lokalnej grupy kultury łużyckiej⁴². Najliczniej występowały we wczesnej fazie okresu halsztackiego, gdy kultura łużycka znajdowała się w pełni rozkwitu, zaś ze schyłkiem tej grupy kulturowej na przełomie okresu halsztackiego i lateńskiego występowanie ich zanika.

Rozproszony zasięg występowania szczytków ozdób głowy na obszarach zajętych przez inne grupy kultury łużyckiej oraz podobne datowanie ze znaleziskami górnośląsko-małopolskimi wskazują na to, że są one formą zapożyczoną i zasadniczo obcą tym grupom. Fakt ten należy przypisać kontaktom zachodzącym pomiędzy poszczególnymi grupami kultury łużyckiej.

---

³⁹ A. Kempisty, *Cmentarzysko kultury łużyckiej we wsi Winiary, pow. Kalisz*, „Wiad. Archeol.”, t. 24: 1957, s. 146.

⁴⁰ Z. Podkowińska, *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnego okresu żelaza, Warszawa-Grochów, pole „Bryłowszczyzna”*, „Sprawozdania PMA”, t. 1: 1945—1947 z. 1—4, s. 177.

⁴¹ Z. Durczewski, *Powiat krotoszyński w czasach przedhistorycznych*, „Przegl. Archeol.”, t. 4: 1928—1932, s. 222.

⁴² Z. Durczewski, *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. I, Kraków 1939—1946, s. 148, 149.

Zestawienie cmentarzyk i zespołów grobowych zawierających ozdoby głowy

Lp.	Miejscowość, powiat	Grób	Zawieszki skroniowe						Diademy						Uwagi			
			Typ 1	Typ 2	pełne	Typ 3	Typ 4	Typ 5	Nieokreślone	jedno-rzędowe z wysuszkami	dwu-rzędowe z wysuszkami	częściowe z wysuszkami	Nieokreślone					
1	Boronów, pow. Lubliniec	1	1					1										
2	Częstochowa—Raków	8/1960	2	2														
3	" "	11/1960	2	2														
4	" "	12/1960	4	1				3										
5	" "	18/1960	2	2														
6	" "	24/1960	2	2														
7	" "	26/1960	2	2	2													
8	Danków, pow. Kłobuck	82	1	1														
9	" "	97	2	2														
10	" "	112b	2	2														
11	Iwanowice, pow. Miechów II ement.	11	2								2							
12	" "		×								×							
13	Jamno, pow. Częstochowa		×								×							
14	Kwaczała, pow. Chrzanów		2		2													
15	" "		×															
16	Lasowice Małe, pow. Olesno	3	1	1														

z badań Kopernickiego w roku 1875

grób częściowo zniszczony

Lp.	Miejscowość, powiat	Grób	Zawieszki skroniowe						Diademy						Uwagi	
			Typ 1	Typ 2	pełne	Typ 3	Typ 4	Typ 5	Nieokreślone	guziczki z uszkiem z wypustkami	dwu-rzędowe guziczki z uszkiem z wypustkami	guziczki z uszkiem z wypustkami	guziczki z uszkiem z wypustkami	guziczki z uszkiem z wypustkami		Nieokreślone
			liczba ogólna													
41	Łabędy-Przyszówka, pow. Gliwice	39	2	2												
42	" " " "	40	2	2												
43	" " " "	41	2	2												
44	" " " "	43	2	2												
45	" " " "	44	2					2								przepaska z wełny
46	" " " "	46	2	2												
47	" " " "	56	2	2												
48	" " " "	57	2	2												
49	" " " "	61	2	2												
50	" " " "	62	2		2											
51	" " " "	65	6	3	3											
52	" " " "	68	2													
53	" " " "	69	2	2												
54	" " " "	73	2	2												
55	" " " "	76	2	2												
56	Łany Małe, pow. Gliwice															
57	Opatów, pow. Częstochowa	LVIII (121)	2	2												

ELŻBIETA SZYDŁOWSKA

LUSATIAN DIADEMS AND FOREHEAD PENDANTS OF THE UPPER SILESIA-LITTLE POLAND GROUP

Having analysed skeletal graves of the Upper Silesian — Małopolska group of the Lusatian culture in Poland, and having surveyed the position of the respective grave finds towards the skeleton, the author has been able to discern a group of forehead adornments found therein.

Roughly speaking, they can be divided into 2 main groups: temple pendants and diadems. More popular were the former, appearing usually in the form of a coiled ring, 2—7 cm in diameter, produced from the thin bronze wire, wound spirally in 1 — 8 coils (figs. 1—3). Sometimes they were made from the narrow bronze tape (fig. 4). The makers tried to enhance their value by adding separate decorative elements, such as various pendants (fig. 5). Bronze pendants were attached to the temple fillets symmetrically on each side of the forehead.

By diadems we mean forehead fillets with sowed-in or fixed small bronze buttons (figs. 6 and 7). These buttons were attached to the fillets in one or two rows (fig. 10 and photos 11 and 12). Fillets with fixed buttons were probably fastened at the back of the head. It has been ascertained — however — that some of them were fastened with the help of a clasp or a bronze button (figs. 8, 9).

Temple pendants were used both by men and women, while diadems appeared always together with pendants and — as it seems — constituted their only addition (fig. 11). No men's graves contained diadems.

The discussed adornments are to be dated at the decline of the 5th period of the Bronze Age and the older phase of the early Iron Age (Hallstatt C).